

TERESA KIERSNOWSKA

SPRAWOZDANIE Z BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH W CZERSKU, POW. PIASECZNO, PRZEPROWADZONYCH NA TERENIE MIASTA W 1965 ROKU

Czersk notowany w źródłach pisanych od połowy XII w. występuje w wiekach XIII i XIV jako ośrodek dużego terytorium, początkowo kasztelanii, potem palatynatu i księstwa. W tymże czasie staje się również siedzibą archidiaconatu. Usytuowany na wysokim, wysuniętym ku wschodowi cyplu lewobrzeżnej terasy wiślańskiej, otoczony jest od południa mokradłami i zlewiskiem rzeki Czarnej, od wschodu jeziorom, będącym pozostałością starorzecza Wisły, od północy rzeczką Cedronką. Na wschodnim krańcu dłuższej osi cypla znajduje się głęboka rozpadlina, determinująca układ miejscowej sieci drożnej. Dzieli ona wierzchołek cypla na dwa odrębne człony: 1) na południowo-wschodnim, w jego końcowej, wyraźnie wyodrębnionej części znajdował się gród, poświadczony od XI w. przez badania archeologiczne¹; 2) na północno-wschodnim mieścił się zapewne kościół parafialny, o metryce historycznej sięgającej co najmniej XIII w. Ograniczone zboczami terasy osadnictwo mogło się rozwijać przede wszystkim w kierunku zachodnim. Ponadto, jak wykazały badania powierzchniowe, ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego występują również u podnóża wschodniego zbocza terasy, przy wylocie wspomnianego wąwozu². Węzeł komunikacyjny, powstały z przecięcia szlaku W—E, wiodącego w kierunku przeprawy przez Wisłę i dalej na Ruś z nadwiślańskim szlakiem południkowym, był zapewne jedną z przyczyn usytuowania tu grodu oraz rozwoju sąsiadującego osadnictwa. Na północny zachód od grodu zaczęło się rozwijać podgrodzie, połączone zapewne z pierwotnym punktem wymiany, targiem. Zwiększająca się stopniowo na jego terenie produkcja rzemieślnicza, zaspokajająca potrzeby rynku lokalnego, przekształcała je powoli w miasto. Do jego rozwoju przyczyniła się niewątpliwie funkcja politycznego i kościelnego ośrodka, stwarzająca w XIII i XIV w. korzystną dla miasta koniunkturę gospodarczą. Przed 1350 r. Czersk zyskał lokację, która wywołała pewne zmiany w ukształtowaniu przestrzennym miasta, ograniczone jednak konfiguracją cypla i zapewne jego wcześniejszą zabudową. Z końcem XIV w. zaznacza się początek regresji rozwoju ośrodka,

¹ Zob. J. Rauhut, S. Suchodolski, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Czersku, pow. Piaseczno, za lata 1961 i 1962*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 17: 1966, s. 199—216, oraz S. Suchodolski, *Czersk wczesnośredniowieczny w świetle badań 1961 r.*, [w:] *1962 Rok Ziemi Mazowieckiej*, Płock 1962 (wyd. Woj. Komitet Frontu Jedności Narodu), s. 133—148.

² Nasuwa się pytanie, czy z miejscem tym nie należałoby łączyć wzmianek źródeł z XIII i XIV w. o „Kościelisku”, które miało się znajdować „sub castro” lub „ex opposito nostri castri”. W miejscu tym znajduje się obecnie kapliczka.

częściowo na skutek zniszczeń wywołanych wielokrotnymi pożarami, poświadczonych w przywileju z 1386 r., obdarzającym miasto prawem chełmińskim. Rozkwit odległej o 36 km Warszawy, związanej bliżej z coraz intensywniej wykorzystywanym szlakiem wiślanym, przeniesienie do niej stolicy księstwa oraz archidiakonatu, przesądza o dalszym, stopniowym upadku Czerska. Mury obronne, wzniesione zapewne na przełomie XIV i XV w., objęły jedynie wzgórze zamkowe, nie otaczając miasta.

W wieku XVI miasto, posiadające w przeważającej części drewnianą zabudowę, źle zaopatrzone w wodę³, ulega częstym pożarom, o których wzmiankują lustracje z lat 1564 i 1569. W szybkim tempie zmniejsza się ilość wyspecjalizowanych warsztatów rzemieślniczych. Procesu tego nie potrafią powstrzymać nawet specjalne przywileje nadane mieszczanom czerskim przez Zygmunta Augusta w 1566 roku. W ciągu pięciu lat dzielących obie lustracje liczba rzemieślników spada ze 150 do 99. Zasadniczy przełom przynosi jednak w. XVII. Zniszczenia wojenne, pożary i zarazy zmieniają nieodwracalnie profil gospodarczy miasta. Wyludnienie, zwiększające areal użytków rolnych, przekształca je w osadę o na wpół rolniczym, a wreszcie rolniczym charakterze, zachowanym do dnia dzisiejszego.

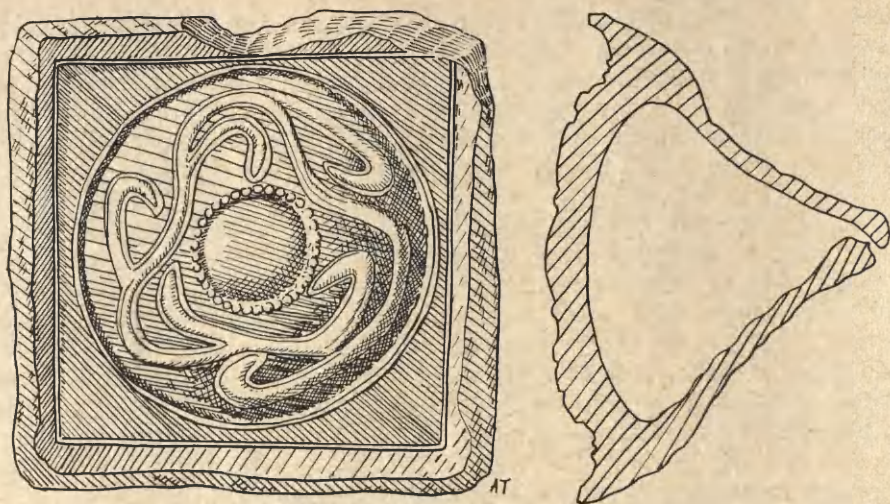
Badania archeologiczne⁴ przeprowadzone w 1965 r. na terenie dzisiejszej osady, poprzedzone jedynie badaniami powierzchniowymi z 1962 r., pozwoliły na poszerzenie bazy źródełowej dotyczącej wczesnośredniowiecznego i średniowiecznego Czerska. Pracami została objęta północna, wschodnia i południowa pierzeja Rynku, ulica Mostowa od Rynku do styku z ul. Świńską, ul. Warecka od Rynku do styku z ul. Wójtowską, ul. Wójtowska, ul. Warszawska od Rynku do styku z ul. Wójtowską oraz posesja przy ul. Wareckiej nr 6. Badania te spowodowały przekopy przeprowadzone wzdłuż ulic miasta celem założenia rur wodociągowych. Ujawniły one warstwy kulturowe o dużej miąższości, zawierające obfity materiał ceramiczny nowożytny, średniowieczny i wczesnośredniowieczny. Do głównych zadań badawczych należało: a) uchwycenie zasięgu osadnictwa wczesnośredniowiecznego i oznaczenie jego stosunku do zasięgu miasta średniowiecznego; b) odnalezienie cmentarzyska wczesnośredniowiecznego, poprzedzającego cmentarzysko na wzgórzu zamkowym przy kościele romańskim Św. Piotra. Sporządzono dokumentację odsłoniętych warstw oraz przeprowadzono wykopy kontrolne celem dokładnego ustalenia ich zawartości. Poza tym objęto obserwacją przekopy na ulicach Wareckiej i Warszawskiej, ciągnące się na zachód od styku tych ulic z ul. Wójtowską.

W toku prac wyodrębniono trzy poziomy chronologiczne: warstwę I — najmłodszą, jasnoszarą, w górnym poziomie miejscami zhumusowaną, z domieszką cegły gotyckiej, z ceramiką nowożytną, renesansową oraz ze schyłku średniowiecza; warstwę II — brunatnoszarą, z dużą ilością zbutwiałego drewna, z ceramiką średniowieczną; warstwę III — zalegającą na calcu, ciemnoszarą, często z domieszką węgla drzewnych, z fragmentami ceramiki wczesnośredniowiecznej. Ogólna miąższość warstw wynosiła od 0,50 m do ok. 3 m. Z powodu występowania wody podskórnej nie udało się osiągnąć calca w części zachodniej południowej pierzei Rynku.

Warstwa I — częściowo przemieszana, zawierająca czasem w górnej części warstwę humusu, niekiedy znów zupełnie zniwelowana, posiada miąższość od 0,50 m

³ Brak wody odczuwa się w Czersku do dziś dnia. Jeszcze w początku XIX w. robiono próby kopania studni na Rynku, ale bezskutecznie. Zob. F. K o z ł o w s k i, *Dzieje Mazowsza za panowania książąt*, Warszawa 1859, s. 570.

⁴ Pracami prowadzonymi z ramienia Urzędu Konserwatorskiego kierowała T. Kiersnowska przy współpracy J. Rauhutowej i konsultacji S. Suchodolskiego. Materiał rysunkowy sporządziła A. Tłomakowska.

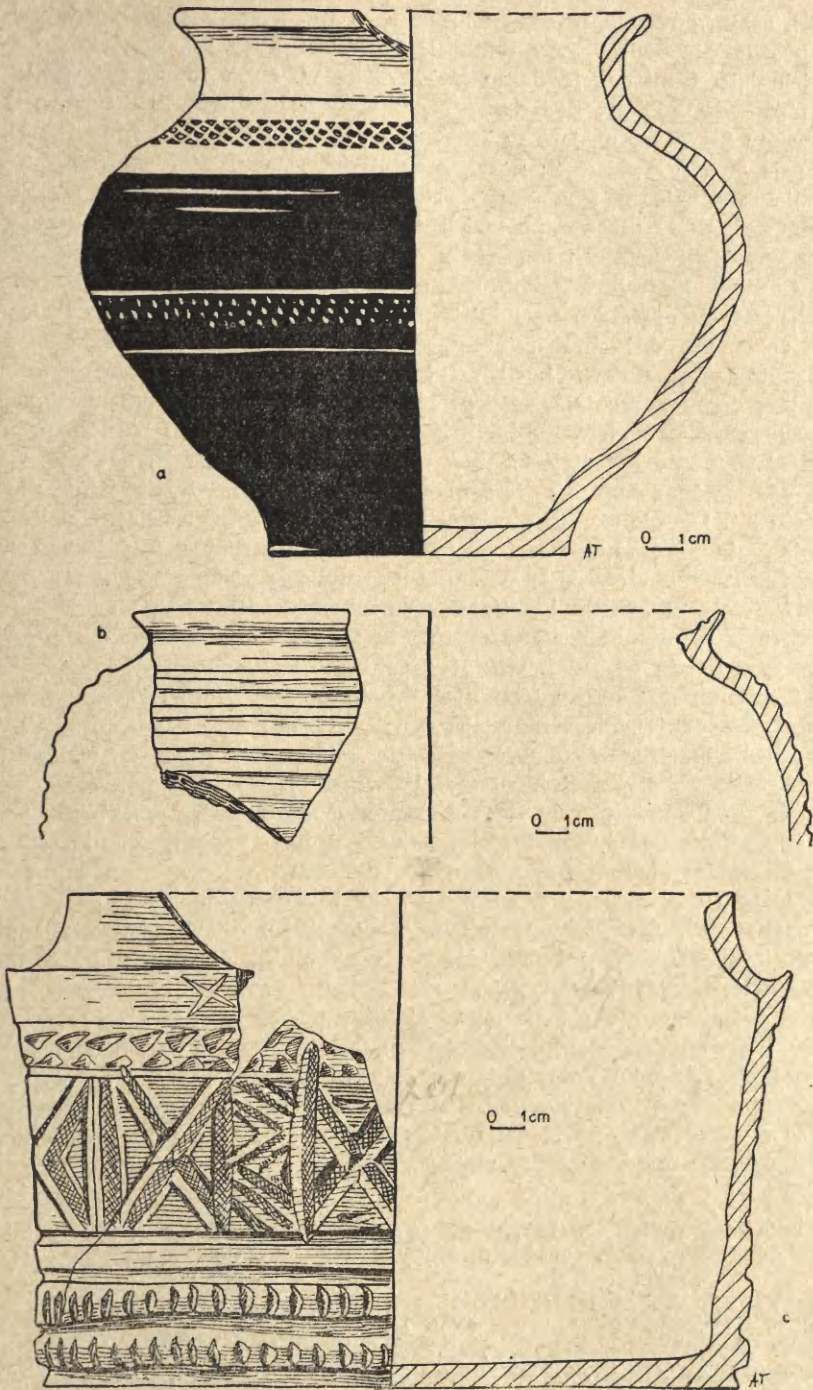

Ryc. 2. Czernsk, pow. Piaseczno. Warstwa I, ul. Warszawska. Kafel z wielobarwną polewą

Ryc. 3. Czernsk, pow. Piaseczno. Warstwa I, ul. Warszawska. Dno naczynia szklanego

do 2 m. Występuje na całym badanym obszarze, szczególnie intensywnie przy południowej pierzei Rynku, z wyjątkiem jej części wschodniej, oraz na ul. Warszawskiej między Rynkiem a ul. Wąską. Pojawiają się w niej niekiedy dwie warstewki gruzu ceglanego i resztek zaprawy murarskiej, a także bruki, popiół, wkładki piasku, gliny surowej i przepalanej. Zawiera fragmenty ceramiki polewanej, ceglastej i stalowoszarej, kafle, szkło, żużel oraz fragmenty przedmiotów żelaznych, jak

Ryc. 4. Czersk, pow. Piaseczno

a — w-wa I, ul. Warszawska, naczynie zdobione znalezione luźno; b — w-wa I, Rynek, pierzeja południowa, fragment naczynia; c — w-wa I/II, ul. Warszawska, fragment naczynia zdobionego

noże, raki, ośnik, zawiasy, haczyki i inne. Przy ul. Warszawskiej wystąpiły w przekopach profile piecowisk. Przy południowej pierzei Rynku, w dolnej części warstwy, odsłonięto konstrukcje domu z XV/XVI w. Było to skrzyżowanie na zrąb podwalin prawdopodobnie pod dwa pomieszczenia. Dokładnej eksploracji podległo pomieszczenie S—W, zalegające w środkowej części wykopu. Ściany E i N dały się uchwycić do 60 cm wysokości; noszą one ślady pożaru. W wypełniakach tego pomieszczenia znaleziono fragmenty ceramiki polewanej, ceglastej, ceglastoszarej i stalowoszarej, ślady pieca w postaci kafli zdobionych z zielonkawo-pomarańczową polewą, przepalonej polepy i fragmenty cegły palcówki. Na zwęgleniach podłogi leżał ośnik, oseeka z piaskowca i kawałek drewna z bardzo drobnymi nitami brązowymi. W niższych częściach wypełniaka, w warstwie popiołu, znalazł się fragment łańcucha żelaznego dużych rozmiarów, zawias, haczyk żelazny. Przy podwalinach chaty odkryto cegłę palcówkę, bardzo słabo wypaloną, tzw. kopciatkę.

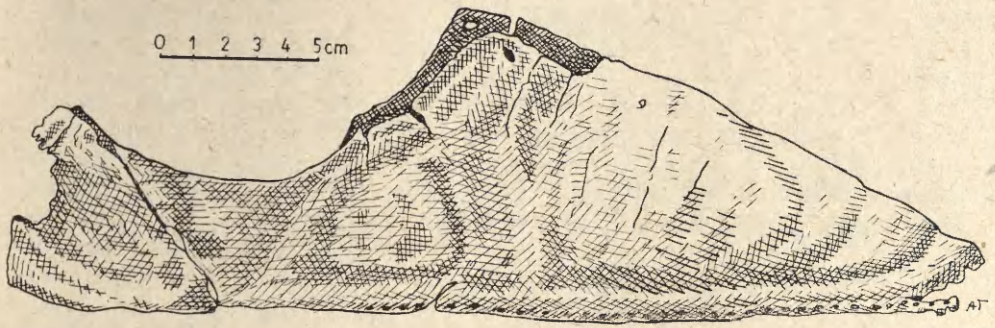
Skupiska cegły gotyckiej występowały również poza centrum dzisiejszej osady, przy dwóch przydrożnych wzniesieniach z kapliczkami. Jedno z nich, przy ul. Wareckiej, jest zapewne pozostałością notowanego tu w XVII i XVIII w. kościoła Św. Jakuba⁵. W pobliżu znajduje się cmentarz, wg miejscowej tradycji nie używany od przeszło stu lat. Drugie skupisko mieści się przy ul. Warszawskiej. Składają się nań dwa wzniesienia z rumowisk cegły gotyckiej, jedno z nich z kapliczką. Obiekty te zostały zniszczone w czerwcu 1965 r. podczas budowy drogi. Być może były to pozostałości kościoła Św. Ducha i istniejącego przy nim szpitala⁶.

Warstwa II — średniowieczna, o miąższości od 5 cm do 1,40 cm, występuje na badanym terenie do ul. Wójtowskiej łącznie z jej stroną zachodnią. Jest ona szczególnie intensywna przy wschodniej i południowej pierzei Rynku oraz częściowo przy ul. Wareckiej, nieco mniej wyraźna, nieraz z humusem, przy ul. Wójtowskiej i w zachodniej części ul. Warszawskiej, słabo uchwytna u wylotu ul. Mostowej z Rynku i przy styku ul. Mostowej i Świńskiej. Warstwa ta charakteryzuje się dużą ilością przebutwiałego drewna, występuje w niej mierzwa, bruk, popiół, paleniska, przepalona glina, węgle drzewne, kości zwierzęce. Ceramika stalowoszara i szara pojawia się przeważnie w górnych częściach warstwy, brunatna w częściach dolnych. Tam też wystąpiły bryłki nie obrobionego wapienia, szczególnie przy pierzei wschodniej. Ciężarki do sieci z wapienia i ich półfabrykaty znalazły się przy pierzejach wschodniej i południowej oraz na ul. Wareckiej. Przedmioty żelazne są reprezentowane przez noże, raki, podkowę i gwoździe. Zaobserwowano duże ilości żuźla, występującego w skupiskach lub pojedynczo, zwłaszcza przy ul. Wareckiej i przy północnej pierzei Rynku, gdzie odkryto również trzy warstwy przepalonej gliny, popiół i węgle drzewne, związane być może z przetopem żelaza.

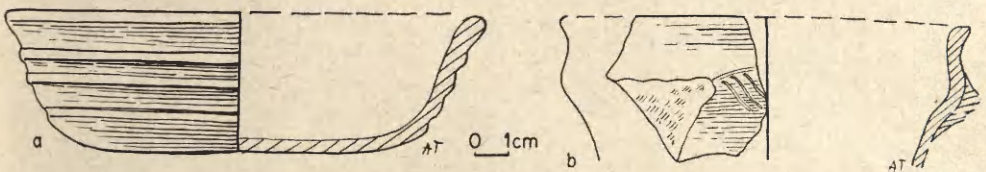
W górnej części warstwy przy pierzei wschodniej, na odc. 4—5, m 39, odsłonięto dranice szerokości po ok. 8 cm o układzie W—E. W dolnej części warstwy, na odc. 3—4, znajdowała się gruba, zbita warstwa przebutwiałego drewna, grubości

⁵ Kościół ten, spalony w 1657 r. przez Kozaków, odrestaurowany został w końcu XVII wieku. W 1778 r. znajdował się już w ruinie. Zob. K o z ł o w s k i, *op. cit.*, s. 565.

⁶ Kościół ten i szpital powstał w XV w. z fundacji Macieja z Tarnowa. Wzmianki XVII-wieczne i późniejsze, mówiące o jego zniszczeniu, łączą go z miejscem zajmowanym dziś przez kościół parafialny. Za lokalizacją przy ul. Warszawskiej przemawia jednak praktyka umiejscawiania szpitali poza miastem, stosowana w późnym średniowieczu. W 1524 r. książęta mazowieccy nadali m. in. nowy plac na przeniesienie szpitala (K o z ł o w s k i, *op. cit.*, s. 563). Może więc wtedy, w okresie postępującego wyludniania się miasta, szpital ów uzyskał nową lokalizację w pobliżu zamku, poświadczoną w następnych stuleciach.

Ryc. 5. Czersk, pow. Piaseczno. Warstwa II, ul. Warecka. Fragment buta

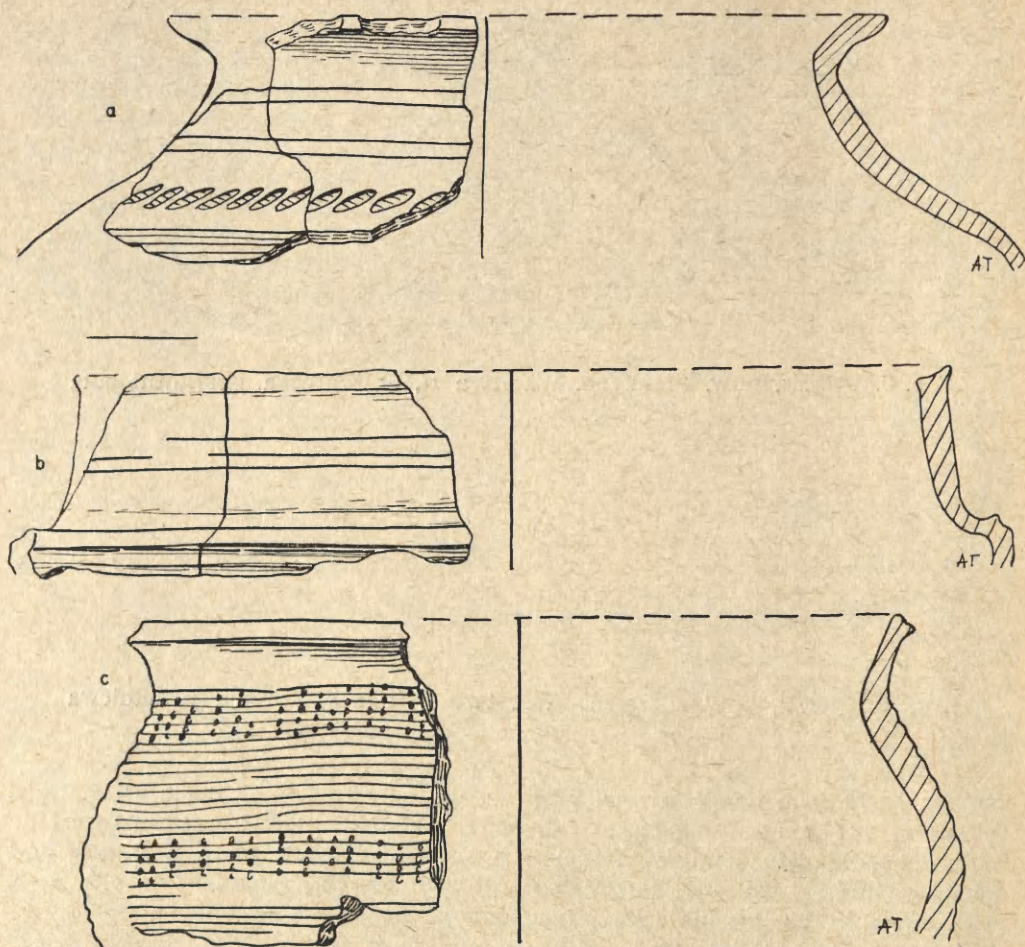
Ryc. 6. Czersk, pow. Piaseczno. Warstwa II, Rynek, pierzeja południowa
a — fragment misy; b — fragment dzbana

ok. 9 cm, widoczna na przestrzeni od m 19 do m 35 i od m 37 do m 44. Pod nią, między m 26,5 a m 28,5 odkryto fragmenty ceramiki z XIII w., zalegającej na twardym podkładzie z mierzwy, drobnych kamieni polnych, nieco większych brył wapienia, surówki żelaznej i dużych kości zwierzęcych. Natomiast na odc. 4—5, m 48, wystąpiły bardzo nikle ślady konstrukcji, nie dającej się bliżej określić.

Przy pierzei południowej w warstwie występują ślady polepy, przebutwiałego drewna, popiołu i zwęgleń oraz fragmenty przedmiotów żelaznych, bryły żuźla i odpad rogowy z warsztatu tokarskiego. We wschodniej części pierzei, na odc. 44—45, odkryto narożnik domu; tworzyły go belki o układzie NS—EW, wchodzące w profil S i W. Wewnątrz narożnika znajdowała się polepa, fragmenty ceramiki stalowoszarzej (ryc. 6 a) i brunatnej, kółko żelazne oraz fragment ciężarka z wapienia. Poniżej, pod niwelacyjną warstwą piasku, natrafiono na spaloną konstrukcję przekładkową, wysokości ok. 0,40 m, szeroką przy podstawie ok. 1,20 m. Pod nią znajdowały się ślady dranic o układzie SW—NE z towarzyszącą ceramiką średniowieczną, brunatną i ciemnoszarą.

Przy ul. Wareckiej, od odc. 74—75 do odc. 80—81 włącznie, wystąpiła intensywnie ciemna warstwa, zawierająca duże ilości ścinków skórzanych. W warstwie tej znaleziono duży fragment buta (ryc. 5).

Warstwa III posiada miąższość ok. 0,50 m, miejscami mniejszą, zapewne na skutek zniszczenia jej przez warstwę średniowieczną. Najintensywniej występuje przy pierzei wschodniej i w części wschodniej pierzei południowej, a w mniejszym stopniu na ul. Wareckiej w pobliżu jej styku z Rynkiem, na ul. Warszawskiej do jej styku z ul. Wąską i przy pierzei północnej Rynku. W części wschodniej tej pierzei warstwa charakteryzuje się brakiem ceramiki. Występują w niej tylko frag-

Ryc. 7. Czersk, pow. Piaseczno. Warstwa III, Rynek. Fragmenty naczyń
 a, c — pierzeja wschodnia; b — pierzeja południowa

menty przepalanej polepy i bryły szklistego żużla oraz węgiel drzewny. Warstwa ta nie daje się natomiast uchwycić na Rynku przy wylocie ul. Mostowej oraz w jej profilu północnym⁷.

W warstwie występuje przede wszystkim ceramika z XI—XII w. (ryc. 7 a, b). Jedynie przy południowej części pierzei wschodniej oraz na ul. Wareckiej pojawiają się fragmenty ceramiki IX—X-wiecznej (ryc. 7 c). Przy pierzei wschodniej, na odc. 4—5, m 26,5 do m 28,5 znaleziono żużel i ułamki wapienia. Na m 39 w górnej części warstwy odkryto klepisko, a na m 48 stwierdzono ślad paleniska, składający się z przepalonych kamieni, popiołu i węgla drzewnego. Powyżej paleniska znaleziono bryłę zeszkliwionego żużla. Przy pierzei południowej natrafiono na fragmenty tygla, polepę, popiół, drobne węgielki drzewne, poniżej zalegała jama z grudkami po-

⁷ Przekop kanalizacyjny przeprowadzony został dołem wąwozu, w calcu.

lepy, kośćmi zwierząt, łuskami rybimi i fragmentem prążnicy. W jamie tej wystąpiła ceramika z XI—XII w.

Ślad cmentarzyska wczesnośredniowiecznego odnaleziono przy ul. Wareckiej nr 6. Uzyskano wiadomość o istnieniu tu grobów wyposażonych w duże ilości paciorków. Stwierdzono zarysy wkopów grobowych w calec, widocznych w profilu piwnicy nowo powstającego domu. Założony wykop kontrolny potwierdził istnienie pochówku szkieletowego. Na groby z wyposażeniem nie natrafiono, poza paroma fragmentami ceramiki wczesnośredniowiecznej znalezionej w calcu przy czaszkach⁸.

Na podstawie przeprowadzonych prac da się wysunąć hipotetyczne wnioski, których weryfikację mogą przynieść dalsze, na szerszą skalę prowadzone badania:

Najstarsze ślady ceramiki wczesnośredniowiecznej, IX—X-wiecznej, występujące na Rynku przy pierzei wschodniej oraz przy ul. Wareckiej sugerują istnienie w tym czasie nikłego osadnictwa, zapewne o charakterze rozproszonym. Osadnictwo XI—XII-wieczne występujące na badanym obszarze zanika na ul. Warszawskiej i Wareckiej, mniej więcej u wylotów łączącej je ul. Wąskiej, która biegnie lekkim łukiem z południa na północ i wyznacza prawdopodobnie jego zasięg w kierunku zachodnim⁹. Zwarłe osadnictwo średniowieczne zamyka od zachodu ul. Wójtowska, łącznie z zabudową jej zachodniej strony. Warstwa średniowieczna, począwszy od styku ul. Świńskiej z ul. Warszawską, ma charakter pierwotnego humusu, podobnie jak i warstwy ze środkowych części ul. Wójtowskiej — mamy tu zapewne do czynienia ze śladami pól uprawnych wchodzących w skład działki miejskiej.

Łużne osadnictwo późnośredniowieczne i nowożytnie ciągnie się wzdłuż ul. Wareckiej i Warszawskiej, począwszy od ich styku z ul. Wójtowską. Na ul. Wareckiej napotykamy jego ślady jeszcze w przekopach do drogi odchodzącej na zachód, za kapliczką postawioną na miejscu dawnego kościoła Św. Jakuba. Na ul. Warszawskiej są one uchwytnie aż do drogi odchodzącej na północ, za wzgórkim z kapliczką, stanowiącym domniemany relikw kościoła Św. Ducha. Intensywne osadnictwo wzdłuż wschodniej pierzei Rynku oraz silny spadek pierwotnego poziomu terenu przy pierzei południowej w kierunku zachodnim nasuwają przypuszczenie, iż obszar dawnego rynku lokacyjnego był nieco mniejszy niż zasięg współczesnego Rynku. Za przypuszczeniem tym przemawiałyby również niejednakowe wymiary pierzei zachodniej i południowej, niezgodne z zasadami limitacji mierniczej stosowanej przy lokacji średniowiecznego miasta, której ślady dają się odczytać w niektórych częściach dzisiejszego układu przestrzennego Czerska.

Nie zdołano stwierdzić, czy sygnalizowane cmentarzysko poprzedza XII/XIII-wieczny cmentarz odkryty na wzgórzu zamkowym przy kościele Św. Piotra, czy też jest jemu współczesne. Fragmenty ceramiki odnalezione przy czaszkach w pewnym stopniu sugerują pierwszą z tych ewentualności.

⁸ Według ustnej informacji miejscowej ludności podczas kopania rowów pod rury wodociągowe po drugiej stronie ulicy, przy dróźnie schodzącej ze stoku, znaleziono również czaszkę lub czaszki ludzkie, o których brak jednak bliższych danych.

⁹ Zasięg osadnictwa w kierunku południowo-zachodnim nie da się ściśle ustalić ze względu na istnienie wspomnianego cmentarzyska przy ul. Wareckiej 6 oraz wobec występowania na terasie południowej ceramiki wczesnośredniowiecznej, odkrytej podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1962 r. przez S. Suchodolskiego, T. Kiersnowską, J. Wachowskiego i studentów archeologii z UMCS w Lublinie.

TERESA KIERSNOWSKA

REPORT ON THE EXCAVATION AT CZERSK, DISTR. PIASECZNO, IN 1965

First written records concerning Czersk date to the middle of the 12th century. In the 13th and 14th centuries Czersk is referred to as a centre first of a castellany, then of a palatinate, and finally of a principality. During this period it was also a seat of an archdeacon. The decline of Czersk dates to the close of the 14th century and its final destruction occurred in the 17th century during the Swedish war.

The area excavated in 1965 lay to the north-east of the castle, partially on the site of the former suburb and in the area of the medieval town. The excavation covered the north, east and south side of the Rynek square and a number of streets leading from it, i.e. Mostowa street to its junction with Świńska street, Warecka street to its junction with Wójtowska street, Wójtowska street, Warszawska street to its junction with Wójtowska street, and the area at Warecka street no. 6 where traces of early medieval cemetery were recorded.

Three chronological levels have been distinguished: layer I (the youngest) contained fragments of Gothic brick in addition to Renaissance and late medieval pottery; layer II has produced large number of rotten timber and medieval pottery; layer III which overlay the primary ground contained early medieval pottery.

Early medieval potsherds of the 9th—10th centuries discovered at the east side of Rynek and at Warecka street indicate sparse settlement, probably of the dispersed type.

Traces of habitation of the 11th—12th/13th centuries disappear in Warecka and Warszawska streets, near the exits of Wąska street which joins the two. Compact medieval habitation is confined on the west by Wójtowska street.

Dispersed habitation of the late medieval and modern times stretched along Warecka and Warszawska street from their junction with Wójtowska street. Traces of habitation are yet found in Warecka street, in cuttings leading to the westward road, beyond a chapel built on the site of the former St. James's church. In Warszawska street the traces occur as far as the northward road, beyond the hill with a chapel regarded as remains of the Holy Ghost church.

The area at Warecka street no. 6 has yielded traces of an early medieval cemetery. We are not yet sure whether this cemetery is older than or contemporary with that of the 12th—13th centuries in the castle area. Potsherds found near the skulls seem to support the first alternative.